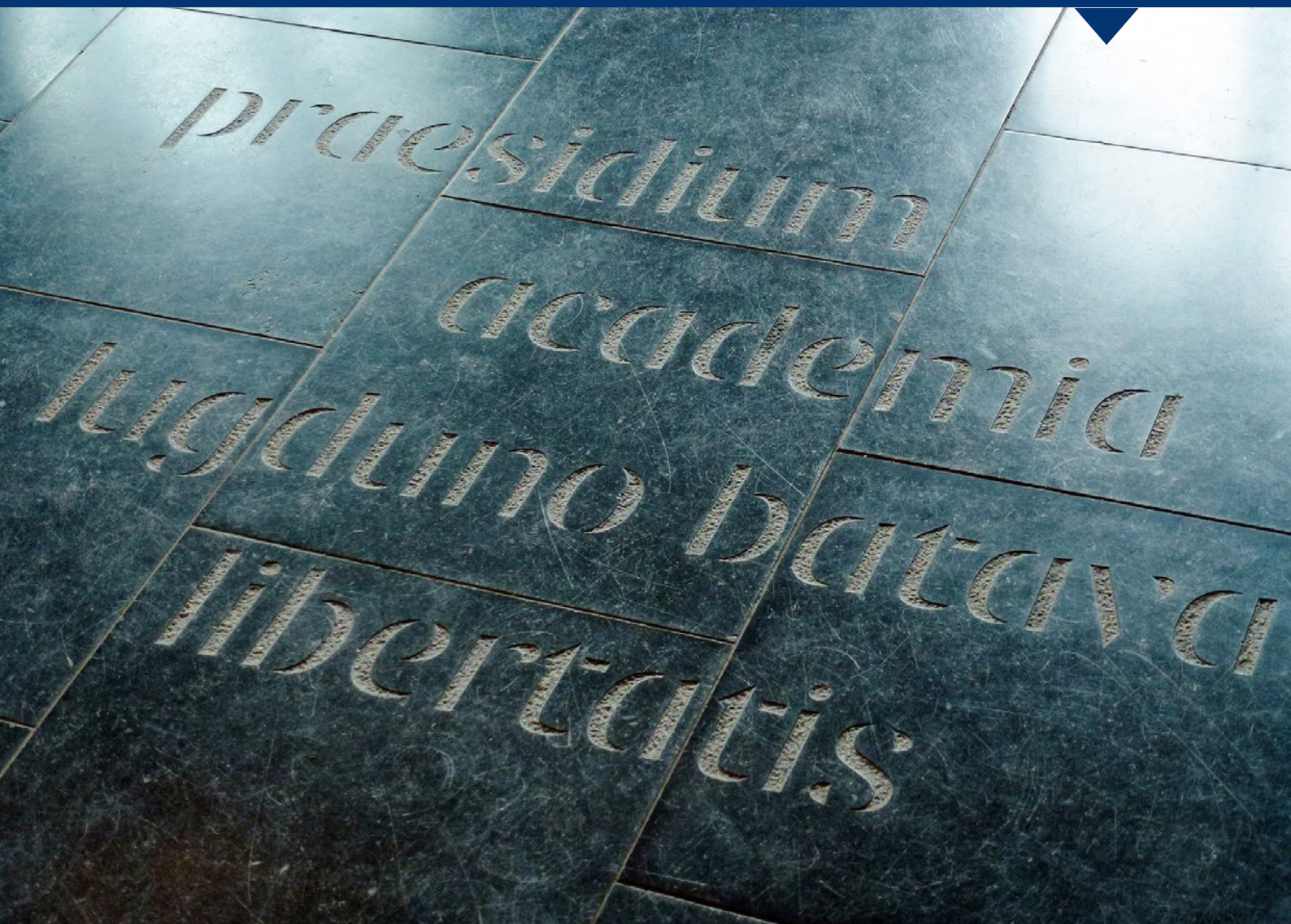

Academische vrijheid: een Leidse lijn

Eindrapport Kernteam Academische Vrijheid, 17 juni 2024

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Inhoud

1. Inleiding	5
2. Bevindingen	7
3. Overwegingen	10
4. Gespreksvormen	13
5. Aanbevelingen	14
6. Tot slot	17
Bijlage: Geen vrijheid zonder verantwoordelijkheden	18

1. Inleiding

Aanleiding

In de zomer van 2022 stelde de rector magnificus van de Universiteit Leiden een Kernteam Academische Vrijheid in. In de periode daaraan voorafgaand hadden zich verscheidene incidenten op de universiteit voorgedaan, variërend van sprekers of gastdocenten die door studenten waren geboycot tot een discussiebijeenkomst voor en door studenten over Palestina die door de universiteit was geannuleerd. Soms toonde het universitaire bestuur zich daarbij handelingsbereid, andere keren juist handelingsverlegen. Her en der klonk het geluid dat de academische vrijheid in Leiden onder druk was komen te staan. Anderen brachten hiertegen in dat de academische vrijheid niet moet worden verward met de vrijheid van meningsuiting en dat de universiteit geen debatcentrum is. Met het oog op deze principiële vragen (wat houdt de academische vrijheid eigenlijk in?) en praktische uitdagingen (hoe vullen we deze vrijheid in Leiden in?) kreeg het Kernteam Academische Vrijheid de opdracht een antwoord te formuleren op de volgende vier deelvragen:

1. Wat betekent academische vrijheid voor studenten en medewerkers van de Leidse Universiteit?
2. Hoe ervaart de Leidse universitaire gemeenschap de academische vrijheid – of het gebrek c.q. de grenzen daaraan?
3. In hoeverre staat de academische vrijheid in Leiden onder druk? Door wie of wat precies?
4. Welke *best practices* ('Leidse lijn') zou de universiteit ter bevordering van de academische vrijheid kunnen stimuleren of ontwikkelen?

Leeswijzer

In dit rapport lichten we allereerst onze werkwijze toe. Onder de kopjes 'bevindingen' en 'overwegingen' bespreken we de deelvragen 1, 2 en 3, waarna we onder 'dialogen' verslag doen van een experiment dat we hebben verricht met het oog op de *best practices* onder punt 4. Vervolgens formuleren we drie concrete aanbevelingen, gericht aan het College van Bestuur (onze opdrachtgever), maar bedoeld voor de Leidse universitaire gemeenschap. In de bijlage geven we een korte toelichting op het begrip academische vrijheid en specificeren we voor verschillende doelgroepen in de universitaire gemeenschap met welke verantwoordelijkheden deze vrijheid gepaard gaat.¹

Werkwijze

We zijn begonnen het met lezen van juridische literatuur, historische studies en rapporten van onder andere de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), De Jonge Akademie (DJA) en de League of European Research Universities (LERU). We zijn nagegaan: welke definities van academische vrijheid bestaan er, welke overeenkomsten en verschillen vallen daarin

1 De begripsbepaling in de bijlage heeft geen wetenschappelijke ambities. Evenmin beoogt ze de academische vrijheid te situeren in een 'conceptueel web' van verwante begrippen, zoals de vrijheid van meningsuiting en de institutionele autonomie van universiteiten. Het doel is slechts om uit te leggen – zo concreet mogelijk, met het oog op de praktijk – welke vrijheden en verantwoordelijkheden in de academische vrijheid liggen besloten.

te ontwaren en wat zijn de belangrijkste kwesties die met academische vrijheid in verband worden gebracht? Vervolgens hebben we met studenten en medewerkers uit de hele universiteit – dat wil zeggen: met wetenschappelijk personeel (van promovendi tot hoogleraren), ondersteunend personeel, leidinggevenden, bestuurders en leden van medezeggenschapsorganen – een reeks vertrouwelijke 2P-gesprekken gevoerd, waarbij de twee P's staan voor achtereenvolgens 'principes' en 'pijnpunten' zoals deze door betrokkenen worden ervaren. Het doel was geen representatief survey-onderzoek, maar een brede peiling van wat er leeft binnen de Leidse universitaire gemeenschap. In het verlengde van deze 2P-gesprekken hebben we in 2023-2024 vier dialogen georganiseerd – twee universiteitbrede dialogen en twee bijeenkomsten in kleiner verband (op de Haagse campus en in het LUMC) – om erachter te komen welke werkvormen de universitaire gemeenschap in staat stellen op een constructieve manier van gedachten te wisselen over heikele thema's die in de 2P-gesprekken kwamen bovendrijven. Op grond van dit alles zet dit rapport een vierde stap: het koppelt de bevindingen en overwegingen van het kernteam terug aan het College van Bestuur, met drie concrete aanbevelingen voor een 'Leidse lijn' inzake de academische vrijheid.

2. Bevindingen

Uit de 2P-gesprekken, gevoerd van eind 2022 tot begin 2024, kwam een heel aantal ‘principes’ en ‘pijnpunten’ naar boven. De belangrijkste daarvan zijn deze:

Belang van academische vrijheid

- Bij alle verschil van mening ziet iedereen (medewerkers, studenten, bestuurders) de Universiteit Leiden graag als ‘bolwerk van academische vrijheid’.
- Veel gesprekspartners zeggen dat deze academische vrijheid voor Leiden extra belangrijk is vanwege het motto *praesidium libertatis* en/of de erfenis van Rudolph Cleveringa (wiens protestrede op 26 november 1940 jaarlijks wordt herdacht).

Wat is academische vrijheid – en wat is het niet?

- Wat ‘academische vrijheid’ precies betekent, blijft bij veel van onze gesprekspartners vrij impliciet. Mensen zoeken naar woorden als ze om definities worden gevraagd. In de praktijk associëren ze (de grenzen van) academische vrijheid met heel verschillende zaken, zoals:
 - het al dan niet kunnen uitdragen van minder gebruikelijke of onwelgevallige standpunten;
 - financiering van onderzoek of afhankelijkheid van externe financiering;
 - samenwerking met instellingen waarvan de (wetenschappelijke of maatschappelijke) integriteit niet onbetwist is;
 - het al dan niet toelaten van *safe spaces*;
 - vrijheid om gastsprekers of -docenten uit te nodigen;
 - vrijheid in het organiseren van bijeenkomsten naar aanleiding van (politieke) actualiteiten.
- Gesprekken over academische vrijheid lopen soms naadloos over in gesprekken over sociale veiligheid, academische werkdruk, persvrijheid (van *Mare*) en de universitaire bestuurscultuur. Ook wordt de academische vrijheid vaak geassocieerd met de vrijheid van meningsuiting, het recht van protest tegen beleid van de werkgever en met institutionele autonomie. Voor veel van onze gesprekspartners zijn deze onderwerpen misschien wel op papier te onderscheiden, maar in de praktijk sterk verwant.
- Velen weten niet welke bescherming de academische vrijheid studenten, onderzoekers en docenten biedt, terwijl ook de verantwoordelijkheden die ermee samenhangen en de beperkingen die aan haar kunnen worden opgelegd bij weinigen scherp op het vizier staan.
- In de 2P-gesprekken werd meer dan eens gesignaleerd dat de academische vrijheid niet een norm is die in onderwijs, HR-beleid of elders op de universiteit wordt geëxpliciteerd. Wie wil weten wat deze vrijheid betekent, moet er zelf naar op zoek.

Academische vrijheid onder druk

- Veel studenten en medewerkers die het kernteam heeft gesproken, hebben de indruk dat academische vrijheid aan de Universiteit Leiden onder druk staat. In dit kader worden door onze gesprekspartners onder andere genoemd:
 - afhankelijkheid van externe financiering voor onderzoek – en in het verlengde daarvan de invloed die externe geldschietters soms proberen uit te oefenen op de uitvoering van het door hen gefinancierde onderzoek;

- samenwerking met instellingen waarvan de (wetenschappelijke of maatschappelijke) integriteit niet onbetwist is, zoals bedrijven in de fossiele industrie of instellingen die nauw gelieerd zijn aan overheden van niet-democratische landen;
 - afhankelijkheid van promotoren bij promotieonderzoek, bijvoorbeeld als promovendi worden geacht binnen de kaders van bestaande paradigma's te werken of bepaalde methoden van onderzoek te gebruiken;
 - docenten die tijdens onderwijsbijeenkomsten kleding met politieke opschriften dragen en/of tijdens het onderwijs expliciet een kant kiezen in een gevoelig conflict;
 - studenten die (al dan niet succesvol) protest aantekenen tegen de komst van gastdocenten, soms zelfs op gronden die niets te maken hebben met het onderwerp waarover de betrokkene zou komen doceren;
 - vrees onder buitenlandse studenten voor 'klikgedrag' bij de ambassade, met negatieve gevolgen voor hun participatie aan onderwijsbijeenkomsten waarin gevoelige onderwerpen aan de orde komen;
 - academische zelfcensuur in reactie op morele verontwaardiging in 'de buitenwereld' (vaak: op de sociale media) over wat academici zeggen of doen;
 - bestuurders die met twee maten meten (bij Oekraïne 'mag' meer dan bij het conflict in het Midden-Oosten).
- Dat de academische vrijheid onder druk staat, is een indruk die vooral gevoed wordt door incidenten. Tegelijkertijd wijzen mensen op structurele factoren, zoals werkdruk en regelgeving rond onderzoek en onderwijs, die de academische vrijheid van binnenuit uithollen.
 - 'Academische vrijheid' functioneert vaker negatief, als een recht dat wordt geclaimd wanneer het onder druk staat, dan positief, als een verworvenheid of als een opdracht voor de hele organisatie.
 - Desondanks noemen onze gesprekspartners ook *good practices* (zoals medewerkers die zich met gezag weten te mengen in het publieke debat) en zeggen sommigen met nadruk dat het met de academische vrijheid in Leiden relatief goed is gesteld.

De rol van bestuurders (College van Bestuur, faculteitsbesturen)

- Gesprekspartners (medewerkers en studenten) zeggen geregeld teleurgesteld te zijn in universitaire bestuurders. Ze zeggen ergernis te voelen of schaamte te ervaren met betrekking tot beleid, communicatie of de afwezigheid daarvan. Vooral missen ze consistentie (wanneer spreekt de universiteit zich wel/niet uit?) en transparantie (hoe wordt de academische vrijheid afgewogen tegen andere waarden of belangen?).
- Velen spreken over 'incidentenpolitiek', betreuren de mate waarin akkefietjes de bestuurlijke agenda vullen en betogen dat luisteren en praten beter voor dan na een incident kunnen plaatsvinden.
- Als het gaat om het waarborgen en uitdragen van de academische vrijheid, zien medewerkers en studenten voor bestuurders primair een rol weggelegd *binnen* de Leidse universitaire gemeenschap. Bestuurders benadrukken daarentegen veelal hun rol naar *buiten*. Zo zouden ze met het ministerie van OCW graag bespreken hoe ministeriële interventies (bijvoorbeeld in dossiers als het bindend studieadvies) zich verhouden tot de academische vrijheid.

Behoeftte aan doorlopende interne gesprekken

- Zowel medewerkers als studenten noemen het belang van interne gesprekken over de academische vrijheid. In dat kader reiken ze de volgende onderwerpen aan (waarbij aangetekend moet worden dat sommige thema's wel raken aan de academische vrijheid, maar daarmee niet samenvallen):
 - studenten die minderheidsstandpunten niet durven uitspreken in een college of tijdens een (academische) discussie, uit angst voor spot of represailles;
 - vragen die medewerkers of studenten niet durven te stellen, omdat ze vanuit het perspectief van anderen 'besmet' of zelfs 'fout' zouden zijn;
 - de (on)wenselijkheid van *safe spaces* die het risico in zich dragen dat sensitieve kwesties niet van alle kanten bekeken worden of dat 'inleven in anderen' overbodig wordt geacht;
 - wetenschappelijke debatten die een *ad hominem* karakter krijgen doordat de persoonlijke identiteit van academici er te pas en te onpas bijgehaald wordt;
 - financiële belangen (slagingskansen bij beursaanvragen, institutionele samenwerking met niet-academische sponsors) die academici dwingen tot zelfcensuur;
 - stemmen die eisen dat bepaald onderzoek niet wordt uitgevoerd en/of dat bepaalde samenwerkingen (Israël, Shell) verboden worden;
 - onduidelijkheid van de grenzen van wat in het kader van de academische vrijheid gezegd of gedaan kan worden – en wie er ingrijpt, op welke manier, als deze grenzen worden overschreden.

3. Overwegingen

Hoe vallen deze bevindingen te duiden? Allereerst valt op dat velen in de Leidse universitaire gemeenschap zich identificeren met het motto *praesidium libertatis*.² Breed leeft het verlangen dat de universiteit deze hoge ambitie waarmaakt – niet alleen op papier, maar juist in de dagelijkse praktijk van onderwijs, onderzoek en bestuur. Van Leids chauvinisme ('een pluim op de eigen hoed') is daarbij slechts beperkt sprake: de hoop dat de universiteit fungeert als 'bolwerk van de vrijheid' uit zich niet zelden in de vorm van kritiek op een instelling die haar eigen lijfspreuk niet naleeft. Maar hoe het motto ook gelezen wordt, met trots of met scepsis, *praesidium libertatis* is een zeer geschikt vertrekpunt voor een universiteit die werk wil maken van de academische vrijheid. Iedereen kent het devies, associeert het met Universiteit Leiden en zou het bolwerk graag versterkt zien worden.

Dat de *libertas* uit dit motto op allerlei manieren wordt ingevuld, wekt geen verbazing: vrijheid is een *essentially contested concept*, dat vele kleuren, dimensies en gestalten kent. Voor de academische vrijheid geldt dit ook, maar in mindere mate. Wie wets- en verdragsteksten, rapporten en jurisprudentie inzake de academische vrijheid naast elkaar legt, komt ondanks de nodige accentverschillen een relatief welomlijnd begrip tegen (zie bijlage). De universitaire gemeenschap blijkt van deze begripsafbakening slecht op de hoogte, net als van de grenzen die hieraan gesteld mogen worden. De academische vrijheid fungeert vaak als een 'haakje' waaraan allerlei thema's worden opgehangen – wat bijdraagt aan verdere begripsverwarring. Dit valt niemand euvel te duiden: zolang de universiteit niet helder uitlegt wat de academische vrijheid inhoudt (en wat niet), kan van studenten en medewerkers niet worden verwacht dat zij de aard en grenzen van deze vrijheid kennen. Hier ligt dus een eerste taak voor een universiteit die een *praesidium libertatis* wil zijn: uitleggen wat de academische vrijheid in Nederland inhoudt en *niet* inhoudt.

Uitleggen is echter niet voldoende: de academische vrijheid die studenten, docenten en onderzoekers toekomt zal ook, telkens opnieuw, moeten worden ingevuld en toegepast – al was het maar omdat elke tijd nieuwe vragen en dilemma's oproept. Zo is de relatie tussen de academische vrijheid en 'activistische' interventies in het publieke debat nog nauwelijks doordacht, terwijl juist deze voor velen omstreden activiteit (maken dit soort interventies deel uit van het takenpakket van academici?) discussies uitlokt over de academische vrijheid. Iets dergelijks geldt voor debatten op sociale media en klimaatdemonstraties op de A12. Zijn wetenschappers in deze contexten actief als burger, als onderzoeker en/of als werknemer van de Universiteit Leiden? De universiteit zal in dezen op beide zijden van de spreekwoordelijke medaille moeten wijzen. Enerzijds zal ze studenten en medewerkers erop moeten attenderen dat klimaatdemonstraties en sociale-mediadiscussies niet vallen onder de academische vrijheid zoals deze in Nederland is gedefinieerd (zie nogmaals de bijlage). Dit betekent dat deze activiteiten niet in termen van academische vrijheid kunnen worden verdedigd. Anderzijds zal de universiteit haar zorgplicht liever te wijd dan te smal opvatten. Als werkgever zal ze oog willen hebben voor werknemers en studenten die, bijvoorbeeld,

² Voor de achtergronden van dit motto, zie Paul van Heck, '*Libertatis praesidium*: over de herkomst van een devies', *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 95 (2003), 197-210.

op sociale media in opspraak komen. Ze zal hun vrijheid (academisch of anderszins) willen verdedigen, zonder inhoudelijk stelling te nemen in maatschappelijke debatten. Als *praesidium libertatis* zal de universiteit zich bovendien willen inspannen om het wetenschappelijke gesprek over academische vrijheid te bevorderen, ook als dit gesprek gaat over thema's die in de bestaande wet- en regelgeving nog niet verdisconteerd zijn.

Een thema dat in dit verband speciale aandacht verdient, is beknotting van de academische vrijheid door universitair en overheidsbeleid. Soms wordt de vrijheid vrij rechtstreeks ingeperkt (bijvoorbeeld door sturing op onderwijsprogramma's, onderzoekthema's of samenwerkingspartners); in andere gevallen gebeurt het vooral indirect (bijvoorbeeld door bezuinigingen en toenemende beleids- en regeldruk, die beide het onbedoelde effect hebben dat de werkdruk van het wetenschappelijk personeel stijgt en/of de kwaliteit van onderwijs en onderzoek daalt). Vooral in faculteiten die veel onderwijs geven, vraagt het wetenschappelijk personeel zich ongerust af wat rode cijfers op de begroting betekenen voor hun werkdruk en hun academische vrijheid. Daarbij moet worden opgemerkt dat de werkgever het recht toekomt de academische vrijheid in te perken – door zwaartepunten aan te wijzen in onderwijs- en onderzoekprogramma's, niet door zich inhoudelijk in onderwijs of onderzoek te mengen – maar dat hij zijn zorgplicht verzaakt als hij studenten en medewerkers daarbij niet serieus consulteert.

Om twee redenen zou zulke consultatie vaker en intensiever moeten plaatsvinden dan nu gebeurt. De eerste reden is dat het wederzijds onbegrip zou kunnen wegnemen. Keer op keer is ons gebleken dat bestuurders en wetenschappelijk personeel slecht op de hoogte zijn van elkaars situatie. Als docenten of onderzoekers zeggen dat ze teleurgesteld zijn in het universitaire bestuur, blijkt deze teleurstelling niet altijd gebaseerd te zijn op realistische verwachtingen of adequaat inzicht in het krachtenveld waarin bestuurders moeten opereren. Anderzijds lijken bestuurders zich soms niet te realiseren hoe hol hun goedbedoelde woorden over 'vrijheid koesteren' en 'werkdruk verminderen' klinken in de oren van medewerkers die hun academische vrijheid door de jaren heen alsmaar verder hebben zien krimpen en/of zich grote zorgen maken over de impact van universitaire beleids- en regeldruk op het primaire proces van onderwijs en onderzoek. Daar komt bij dat geregeld overleg over actuele dossiers in relatie tot de academische vrijheid bestuurders zou kunnen aanmoedigen tot grotere transparantie. Velen in de universitaire gemeenschap begrijpen wel dat 'efficiënt bestuur (...) vrijwel altijd op gespannen voet [staat] met de academische vrijheid'.³ Maar wat zij niet begrijpen, is dat de bestuurlijke afweging tussen academische vrijheid en andere waarden of belangen ('hoeveel academische vrijheid mogen we opofferen voor beleidsdoel X of Y?') soms dusdanig impliciet blijft, dat zij niet of nauwelijks lijkt te hebben plaatsgevonden. Op dit gebied valt veel winst te behalen.

Winst valt ook te boeken rond een tweede thema dat velen bezighoudt: de toename van politiek-gerelateerde incidenten (demonstraties, gebouwbezettingen), waarbij over en weer veel verwijten klinken: bestuurders die verontwaardigd zijn over studenten en medewerkers die de

3 Antoon De Baets, 'Academische vrijheid tussen geschiedenis en mensenrechten', in *Academische vrijheid: geschiedenis en actualiteit*, ed. Klaas van Berkel en Carmen van Bruggen (Amsterdam: Boom, 2020), 15-32, aldaar 19.

universitaire huisregels negeren; studenten en medewerkers die zich ergeren aan bestuurders die een aarzelend of zwalkend beleid voeren. Al beroept vrijwel iedereen zich in dit verband op de academische vrijheid, de vrijheid van onderwijs en onderzoek is slechts in het geding voor zover onderzoekssamenwerkingen ter discussie worden gesteld of colleges over gevoelige thema's door sommige studenten als eenzijdig worden ervaren. Veel vaker is het hete hangijzer niet de academische vrijheid, maar sociale onveiligheid (bijvoorbeeld van Joodse studenten), normoverschrijdend gedrag, of de consistentie van het universitaire beleid.

Eén les die het bestuur van de universiteit inmiddels heeft getrokken is dat ze, als hoeder van de academische vrijheid, uiterst terughoudend moet zijn zich in wetenschappelijke en politieke discussies te mengen. Al impliceren haar kernwaarden (verbindend, vernieuwend, verantwoordelijk, vrij) een afwijzing van ondemocratische ideeën en praktijken, het is de taak van de universiteit om deze waarden gestalte te geven in onderwijs, onderzoek en beleid, niet om als instelling commentaar te geven op organisaties, landen of personen die genoemde waarden niet delen. Daarbij is consistentie van belang: een universiteit die zich wel solidair verklaart met Oekraïne, na de Russische inval in 2022, maar in andere gevallen zegt niet aan politieke solidariteitsverklaringen te doen, lokt het verwijt uit met twee maten te meten. Dit neemt niet weg dat verschillende situaties aanleiding kunnen geven tot verschillende reacties. Om misverstanden te voorkomen, is extra uitleg dan wel op zijn plaats.

Een tweede les is dat de universiteit het maatschappelijk debat over actuele thema's het best dient met rolvaste interventies, zoals het inbrengen van relevante academische expertise en het uitwisselen van wetenschappelijke inzichten. Terecht was de universiteit beducht om zich na 7 oktober 2023 politiek uit te spreken over de situatie in het Midden-Oosten. Maar wat velen als teleurstellend ervoeren, is dat er helemaal geen initiatieven werden ontplooid, ondanks het feit dat velen in de universitaire gemeenschap zich betrokken voelden op het conflict en zochten naar manieren om deze betrokkenheid vorm te geven. Dit was een gemiste kans: gesprekken over de vraag wat er in het Midden-Oosten aan de hand is, met inbreng van studenten en medewerkers die in de regio zijn gespecialiseerd, hadden niet alleen aan duiding van de situatie kunnen bijdragen, maar ook en vooral een context kunnen bieden waarin studenten en medewerkers elkaar over politieke grenzen heen de hand hadden kunnen reiken.⁴

Initiatieven als deze zouden, tot slot, een tegenwicht kunnen bieden aan de tendens om het College van Bestuur te beschouwen als het gezicht van de universiteit – een gezicht dat zich overal zou moeten laten zien en zich namens de organisatie over vele dingen zou moeten uitspreken. De universiteit heeft niet één gezicht, maar vele gezichten: die van studenten, onderzoekers, docenten, beleidsmedewerkers en ondersteunend personeel die in al hun diversiteit samen de universitaire gemeenschap vormen. Als bestuurders erin zouden slagen deze gemeenschap zélf aan het woord te laten, en het wetenschappelijk personeel op zijn beurt niet afwachtend naar het bestuur zou kijken, zou dit de academische vrijheid in Leiden zeer ten goede komen.

4 Intussen vinden gesprekken over dit onderwerp her en der op de universiteit plaats, al betreft het bijeenkomsten op eigen initiatief van medewerkers en geen door de universiteit georganiseerde bijeenkomsten.

4. Gespreksvormen

Vooruitlopend op de aanbevelingen die we hieronder zullen formuleren, heeft het kernteam in 2023-2024 vier dialogen over de academische vrijheid georganiseerd, met als doel er proefondervindelijk achter te komen welke werkvormen het meest geschikt zijn voor gesprek over academische vrijheid en daarmee verband houdende actualiteiten. Twee van deze dialogen, over vragen die aan de universiteit niet gesteld mogen worden en over de rol van wetenschappers in het maatschappelijke debat, waren bedoeld voor medewerkers en studenten van de hele Universiteit Leiden. Daarnaast zijn twee kleinschaliger dialogen belegd, op de Haagse campus en in het LUMC. Bij al deze bijeenkomsten gold de Chatham House Rule, wat betekent dat aanwezigen zonder druk van buiten van gedachten konden wisselen.

Chatham House
Rule

Wat de bijeenkomsten gemeen hadden, waren een goede opkomst en een prettige sfeer. Ook bleken beide soorten dialogen (de ‘grote’ en de ‘kleine’) in een behoefte te voorzien, zij het om verschillende redenen. In de kleinschalige dialogen bewoog het gesprek zich als vanzelf richting concrete vragen of problemen op de werkvloer (zoals de ervaren afstand van ziekenhuis tot universiteit). In de setting van een faculteit, instituut of opleiding ligt een toepassing op actuele dossiers blijkbaar meer voor de hand dan in ‘grote’ dialogen, waarbij mensen uit de breedte van de universiteit aanwezig zijn. Al waren de universiteitsbrede dialogen dus gemiddeld abstracter, ze hielpen meer dan de kleinschaliger bijeenkomsten het thema van de academische vrijheid op de kaart te zetten. De publiciteit eromheen droeg hieraan bij. Een collegecolumn van de rector, een oproep tot deelname tijdens de dies natalis en artikelen in *Mare* en het *Leidsch Dagblad* gaven de brede dialogen een zekere status, wat op zijn beurt bijdroeg aan een sneeuwbaaleffect (medewerkers die naar aanleiding van de dialogen in hun eigen instituut of opleiding een bijeenkomst over academische vrijheid gingen organiseren).

Iets dergelijks geldt voor het debat over samenwerking met de fossiele industrie in september 2023, dat niet door het kernteam werd georganiseerd, maar waarbij leden van het team wel zijdelings betrokken waren. Hoewel de gespreksvorm van een ‘debat’ leidde tot een uitwisseling van standpunten, bleek luisteren naar elkaar in deze bijeenkomst vrij ingewikkeld. Kleinschaliger bijeenkomsten zouden nodig zijn om mensen werkelijk met elkaar in gesprek te brengen. Anderzijds liet de grote opkomst zien hoe relevant het onderwerp wordt gevonden en hoe belangrijk medewerkers en studenten het vinden om met bestuurders van gedachten te kunnen wisselen over actuele dossiers.

Wat ten slotte opviel aan de bijeenkomsten van het kernteam was dat medewerkers die zich op sociale media het luidst over de academische vrijheid en/of over (politiek) beladen onderwerpen uitspreken verstek lieten gaan bij de dialogen. Niemand kan tot deelname worden verplicht, maar het zou interessant zijn geweest juist met hen in gesprek te gaan. In sommige gevallen zal de keuze voor het Nederlands als voertaal een barrière zijn geweest (al was Engels de voertaal in een van de kleinere dialogen en hadden de grotere elk één Engelstalige discussiegroep). Een gericht uitnodigingsbeleid had hier mogelijk ook een verschil kunnen maken.

5. Aanbevelingen

Hoe zou, in het licht van dit alles, een ‘Leidse lijn’ inzake de academische vrijheid eruit kunnen zien?⁵ Uit het voorafgaande vloeien drie concrete aanbevelingen voort:

1. Leg uit wat academische vrijheid inhoudt en wat deze van studenten, medewerkers en bestuurders vergt.

Niemand kan worden geacht te weten wat academische vrijheid inhoudt als de universiteit niet actief en bij herhaling uitlegt wat zij hieronder verstaat en wat deze vrijheid van studenten, medewerkers en bestuurders vergt. Daarom is het zaak deze beide aspecten (definities en verwachtingen) te agenderen in onderwijs en cursussen voor alle geledingen van de universitaire gemeenschap, grofweg zoals dat de afgelopen jaren met ‘research integrity’ is gebeurd:

- voor studenten in het onderwijs;
- voor promovendi in het PhD-onderwijs;
- voor medewerkers in introductiebijeenkomsten (ook in de online module ‘Welkom bij de Universiteit Leiden’);
- voor docenten in het BKO- en SKO-traject;
- voor hoogleraren in het programma De Rode Loper;
- voor bestuurders in de Leergang Academisch Leiderschap;
- voor leden van opleidingscommissies.

De bijlage van dit rapport biedt een beknopte begripsbepaling van academische vrijheid die bij activiteiten als deze van pas kan komen. In het verlengde daarvan zou (bijvoorbeeld) een dilemmaspel kunnen worden ontwikkeld zoals dat reeds bestaat voor wetenschappelijke integriteit en diversiteit op de werkvloer.

2. Maak academische vrijheid onderwerp van doorlopend gesprek, zodat de waarde die de universiteit als ‘praesidium libertatis’ aan deze vrijheid hecht concreet kan worden gemaakt voor een scala van actuele (bestuurlijke) dossiers.

Als de Universiteit Leiden een bolwerk van vrijheid wil zijn, zou zij een plek moeten zijn waar de academische vrijheid niet alleen wordt onderwezen, maar ook doordacht wordt in het licht van oude en nieuwe uitdagingen. Hoe zwaar weegt academische vrijheid tegenover bestuurlijke efficiëntie (vanuit Den Haag of vanuit het Rapenburg)? Kan de universiteit een veto uitspreken over sommige vormen van onderzoeks- of onderwijssamenwerking zonder de academische vrijheid onnodig in te perken? Om deze prangende vragen de aandacht te geven die zij verdienen, heeft de universiteit het equivalent van een ‘moreel beraad’ nodig, waarin op geregelde basis, maar telkens met andere thema’s en andere betrokkenen, invulling kan worden gegeven aan het *praesidium*

⁵ Zie ook de aanbevelingen van het rapport *Krachtig en kwetsbaar: academische vrijheid in de praktijk* (2023), geschreven door een commissie onder voorzitterschap van Carel Stolker.

libertatis. Daartoe zou het nuttig zijn een structureel vervolg te geven aan de dialogen die het kernteam in 2023-2024 georganiseerd heeft – in kleiner en groter verband, in het Nederlands en in het Engels, met inbreng van studenten en medewerkers uit de hele organisatie, ter bespreking van urgente thema's als:

- ▶ samenwerking met niet-democratische regimes (in hoeverre mag de vrijheid van onderzoekers om eigen samenwerkingsverbanden op te zetten worden ingeperkt in het licht van overwegingen aangaande mensenrechten of kennisveiligheid?);
- ▶ financiële bezuinigingen en strategische keuzes (hoe ver mag de academische vrijheid worden ingeperkt in het kader aan efficiëntieverhoging in het onderwijs – en wie beslist daarover, op welke manier?);
- ▶ normoverschrijdend gedrag (als de academische vrijheid gepaard gaat met verantwoordelijkheden, zowel voor de instelling als voor medewerkers en studenten, waar liggen dan de grenzen die instelling en individuen niet zouden mogen overschrijden – en wie grijpt in, op welke manier, als dit toch gebeurt?);⁶
- ▶ sociale veiligheid (wat voor praktische handvatten zouden studenten en docenten kunnen krijgen om potentiële frictie tussen academische vrijheid en sociale veiligheid hanteerbaar te maken – bijvoorbeeld in onderwijsituaties waarin confronterende thema's ter sprake komen – en waarom zijn bijvoorbeeld veilige plekken (*safe spaces*) niet op te eisen met een beroep op de academische vrijheid?);
- ▶ toenemende regeldruk (hoe kunnen we een verstandige afweging maken tussen nut en nadeel van verdere protocollering van onderwijs en onderzoek, ofwel: tussen kwaliteitscontrole en publieke verantwoording enerzijds en een werkdrukstijging voor docenten en onderzoekers anderzijds die de academische vrijheid niet *de jure* maar wel *de facto* uitholt?);⁷
- ▶ institutionele autonomie (wat is de verhouding tussen academische vrijheid en institutionele autonomie – en wat betekent dat concreet voor Haagse beleidsmakers en lokale universiteitsbestuurders?).

Deze dialogen kunnen qua opzet variëren, al naar gelang het thema en de beoogde uitkomsten: van een dag(deel) voor studenten, onderzoekers en/of docenten tot een overleg- en vergadertraject als dat wat de universiteit recent heeft doorlopen inzake onderzoekssamenwerking met de fossiele industrie. Daarbij is raadzaam het gesprek verder te brengen dan vragen in de trant van 'wat mag wel en wat mag niet' en ook aandacht te hebben voor de verantwoordelijkheden die medewerkers en studenten hebben jegens elkaar, jegens de wetenschap(pelijke integriteit) en jegens de samenleving.

6 Van diverse kanten is de behoefte uitgesproken aan zo'n dialoog, liefst aan de hand van concrete casussen (wordt hier een grens overschreden en, zo ja, wie doet dan wat?).

7 Vgl. Lukas M. Verburgt en Jan Willem Duyvendak, 'Introductie', in *Academische vrijheden in Nederland: wat staat er op het spel?* ed. Lukas M. Verburgt en Jan Willem Duyvendak (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 9-30, aldaar 17: 'Steeds vaker draait het [debat] om de vraag: welke tastbare voorwaarden zijn nodig om academische vrijheid een echte vrijheid te laten zijn? Welke condities zijn nodig om wetenschappers de academische vrijheid die ze hebben ook daadwerkelijk naar eigen inzicht te kunnen laten uitoefenen? Plotseling verschijnt academische vrijheid dan in een geheel ander licht. Zo worden bijvoorbeeld de hoge werkdruk en burn-outs onder wetenschappers er opeens van groot belang voor.'

3. Vier de academische vrijheid en leef haar uit: organiseer, telkens als de actualiteit daartoe aanleiding geeft, bijeenkomsten waar Leidse medewerkers en studenten de actualiteit kunnen duiden en elkaar over politieke grenzen heen de hand kunnen reiken.

Academische vrijheid verpietert als zij niet beoefend wordt. Juist op momenten dat actuele ontwikkelingen de gemoederen dusdanig verhitten dat de dreiging van censuur ('cancelling') en zelfcensuur acuut wordt, is het de taak van een *praesidium libertatis* om de academische vrijheid beslist en waardig uit te leven. Negatief houdt dit in dat de universiteit als organisatie uitermate terughoudend dient te zijn in het innemen van politieke en/of wetenschappelijke standpunten. Positief houdt het in dat zij het academisch gesprek onder studenten en medewerkers actief zou moeten stimuleren en faciliteren. In plaats van voorzichtig af te wachten, zou de universiteit er goed aan doen, telkens als de actualiteit daar aanleiding toe geeft, medewerkers en studenten proactief bijeen te brengen:

- deels om op basis van academische expertise de actualiteit te duiden – wat een rolvaste ('academische') bijdrage aan het maatschappelijk debat is;
- deels ook om te laten zien dat academisch gesprek ('wat gebeurt hier, wat is hier aan de hand?') ondanks politieke meningsverschillen haalbaar, zinvol en relevant kan zijn.

Dossier
Israël-Palestina

Ook het online presenteren van relevante expertise op actuele thema's, zoals de universiteit inmiddels heeft gedaan voor het conflict tussen Israël en Palestina, past hierbij. Met zulke activiteiten neemt de universiteit het initiatief in eigen hand, doet zij waar zij goed in is (kennis en inzicht delen) en creëert zij mogelijkheden voor studenten en medewerkers om op basis van gelijkwaardigheid over belangrijke thema's met elkaar van gedachten te wisselen. Op deze manier kan bovendien worden voorkomen dat de academische vrijheid slechts aan de orde wordt gesteld als zij gemist wordt.

6. Tot slot

Velen, stelden we hierboven vast, identificeren zich met het *praesidium libertatis* – niet als verworvenheid maar als opdracht voor studenten, medewerkers én bestuurders. Er bestaat zodoende een groot draagvlak voor nieuwe initiatieven op het terrein van de academische vrijheid. De universiteit is er klaar voor om de lessen die de afgelopen jaren zijn geleerd in de praktijk te gaan brengen, om met nieuw elan te gaan uitdragen dat de academische vrijheid een groot goed is en om *in concreto* te gaan doordenken hoe dit op de werkvloer gestalte kan krijgen.

Het Kernteam Academische Vrijheid

Frits van der Meer
Sense Jan van der Molen
Jannemieke Ouwerkerk
Herman Paul
Martine de Vries

Met dank aan Sicco de Knecht en Janneke Vader voor hun ondersteuning vanuit het Bestuursbureau (SAZ).

Bijlage

Geen vrijheid zonder verantwoordelijkheden

Wat houdt de academische vrijheid in? En wat vergt zij van studenten, medewerkers en bestuurders? Deze bijlage legt uit wat de academische vrijheid aan Nederlandse universiteiten betekent. Ze zet op een rij met welke verantwoordelijkheden deze vrijheid gepaard gaat en licht deze verantwoordelijkheden met voorbeelden toe.

Vrijheid

‘Aan de instellingen wordt de academische vrijheid in acht genomen’, zegt de Nederlandse wet.⁸ In een memorie van toelichting wordt deze academische vrijheid nader omschreven als de vrijheid van docenten, onderzoekers en studenten om ‘bij het geven van onderwijs, het verrichten van onderzoek, respectievelijk bij het ontvangen van onderwijs hun eigen wetenschappelijke inzichten te volgen.’⁹ De academische vrijheid komt dus niet alleen aan medewerkers toe, maar ook aan studenten. Tegelijk zijn bestuurders en de universiteiten als instellingen ervan buitengesloten: voor hen is de academische vrijheid niet bedoeld.¹⁰

Wat houdt deze vrijheid in? Een recent KNAW-rapport legt uit dat zij tenminste de volgende thema’s bestrijkt:

- de keuze van te onderzoeken thema’s;
- de keuze en toepassing van de eigen onderzoeksvragen en -methoden;
- de toegang tot informatiebronnen;
- het publiceren en delen van informatie via conferenties, lezingen en lidmaatschap van wetenschappelijke groepen;
- de keuze om samenwerking met wetenschappelijke partners aan te gaan;
- de invulling van het wetenschappelijk onderwijs.¹¹

Concreet betekent dit: studenten mogen in hun werkstukken hun eigen vraagstelling en methoden kiezen; docenten hebben de vrijheid zelf te bepalen welke thema’s ze in hun onderwijs behandelen en welke literatuur ze aan hun studenten voorschrijven; onderzoekers mogen zelf beslissen welke onderzoek ze willen verrichten, met wie ze samenwerken en waar ze publiceren.

8 Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (geldend op 1 januari 2024), artikel 1.6. Ook het internationale recht erkent de academische vrijheid als een grondrecht. Zo zegt het Grondrechtenhandvest van de Europese Unie: ‘De kunsten en het wetenschappelijk onderzoek zijn vrij. De academische vrijheid wordt geëerbiedigd’ (artikel 13).

9 ‘Herziening regeling van het wetenschappelijk onderwijs (wet op het wetenschappelijk onderwijs 1981)’, Kamerstukken II, 1980-1981, 16 802, nr. 3, 49.

10 Rudolf Gerardus Louw, *Het Nederlands hoger onderwijsrecht: een thematisch commentaar op de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek* (Leiden: Leiden University Press, 2011), 32.

11 Paul van der Heijden e.a., *Academische vrijheid in Nederland: een begripsanalyse en richtsnoer* (Amsterdam: KNAW, 2021), 22.

Tegelijk is deze vrijheid niet onbegrensd. De academische vrijheid is een beginsel dat moet worden afgewogen tegen andere beginselen, normen en belangen.¹² Op drie manieren kan zij worden begrensd:

1. De academische vrijheid wordt ingeperkt door professionele en ethische normen zoals vastgelegd in de Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit. Dat wil zeggen dat onderzoekers niet de vrijheid hebben om slordig, vooringenomen of frauduleus onderzoek te doen.
2. De academische vrijheid van de één wordt beperkt door de vrijheid van de ander. De academische vrijheid van docenten, bijvoorbeeld, mag niet ten koste gaan van die van studenten.
3. De universiteit mag grenzen stellen aan de academische vrijheid van studenten, docenten en onderzoekers. Daarbij luistert het nauw. Over methoden of conclusies van onderwijs en onderzoek mag een instelling zich niet uitspreken. Wel mag ze onderwijsprogramma's en onderzoekagenda's vaststellen waarbinnen het onderwijs en het onderzoek van individuele medewerkers moet passen.¹³

Van belang is verder dat de academische vrijheid nauw is verbonden met de *functie* van studenten, docenten en onderzoekers. Wat studenten in de kantine van hun sportvereniging of docenten in hun nevenfunctie als duoraadslid zeggen, valt buiten de academische vrijheid.¹⁴ Een scherpe grens tussen 'in functie' en 'daarbuiten' is soms lastig te trekken. Veel debat gaat juist over de vraag in welke hoedanigheid medewerkers actief zijn als zij, bijvoorbeeld, tweets op X plaatsen (doen ze dit als wetenschappers of als burgers?). Het uitgangspunt is echter helder: de academische vrijheid beschermt studenten, docenten en onderzoekers slechts voor zover zij in functie bezig zijn met onderwijs en onderzoek.

Een recent LERU-rapport onderscheidt in dit verband tussen *intramural speech* (in een academische context, door medewerkers en/of sprekers van buiten) en *extramural speech* (in het publieke domein). Hoe meer studenten of medewerkers het *extramural* debat opzoeken, des te minder worden zij beschermd door de academische vrijheid. *Off-topic speech* (buiten de academische expertise die iemand heeft opgebouwd) valt zelfs in het geheel buiten de academische vrijheid.¹⁵ Dit neemt niet weg dat studenten en medewerkers als burgers de vrijheid van meningsuiting toekomt en dat medewerkers als werknemers het recht hebben om te protesteren tegen het beleid van hun werkgever. Deze vrijheden moeten echter niet worden verward met de academische vrijheid, die specifiek is gericht op onderwijs en onderzoek.

12 'Herziening regeling', 49.

13 Zo stelt de eerder geciteerde memorie van toelichting: 'De docent werkt in het kader van een door de faculteitsraad vastgesteld en door het vakgroepsbestuur nader bepaald onderwijsprogramma' (ibid.). En: 'Het onderzoekthema moet passen in het door het vakgroepsbestuur vastgestelde en door de faculteitsraad goedgekeurde onderzoekprogramma, dat op zijn beurt weer in relatie staat tot het nationaal wetenschapsbeleid' (ibid., 50).

14 Van der Heijden e.a., *Academische vrijheid*, 22.

15 Joghum Vrieling et al., *Challenges to Academic Freedom as a Fundamental Right* (Leuven: LERU, 2023), 19-23.

Verantwoordelijkheden

Bovenstaande begripsbepaling levert geen ondubbelzinnige gedragsregels op ('dit mag wel, dit mag niet'). Zoals de wetgever zegt: het is aan de instellingen zelf 'om in voorkomende situaties tot een verantwoorde oordeelsvorming te komen'.¹⁶ Uit het bovenstaande vloeit echter wél, direct of indirect, een aantal verantwoordelijkheden voort. Deze kunnen worden uitgesplitst naar een vijftal doelgroepen: studenten, docenten, onderzoekers, leidinggevenden en bestuurders.

Studenten

- Studenten hebben het recht om in hun colleges gevrijwaard te blijven van politieke of ideologische indoctrinatie.¹⁷ De plicht die hoort bij dit recht is dat studenten zelf ook proberen wetenschappelijke standaarden hoog te houden in het onderwijs.
- Studenten hebben niet het recht om gevrijwaard te blijven van wetenschappelijke posities of argumenten die hen, om wat voor reden dan ook, onwelgevallig zijn.
- Studenten hebben het recht om met hun docenten van mening te verschillen, ook over de keuze van thema's of de selectie van literatuur. Tegelijk worden zij wél geacht de opdrachten uit te voeren die hun docenten hen voorschrijven.
- Als studenten menen dat hun academische vrijheid in het gedrang komt, kunnen zij dit kenbaar maken bij hun docenten. Als zij zich door hen niet gehoord voelen, kunnen zij zich wenden tot de opleidingscommissie of, desnoods, tot het opleidingsbestuur.

Docenten

- Docenten hebben het recht hun onderwijs in te richten op een manier die past bij hun eigen wetenschappelijke overtuigingen. Dit laat onverlet dat dit onderwijs moet passen in het onderwijsprogramma zoals opgesteld door het opleidingsbestuur.
- Docenten hoeven zich niet geremd te voelen hun eigen wetenschappelijke standpunten of voorkeuren met hun studenten te delen, zolang ze deze studenten maar een fair overzicht bieden van discussies in het vakgebied en hen alle ruimte geven om hun eigen academische vrijheid uit te leven.
- Op geen enkele manier mogen politieke of ideologische voorkeuren de beoordeling van studenten (presentaties, werkstukken, scripties) beïnvloeden.

¹⁶ 'Herziening regeling', 50.

¹⁷ 'Zij hebben de vrijheid om eigen wetenschappelijke inzichten te volgen en daarbij niet afhankelijk te zijn van bepaalde politieke, filosofische of wetenschapstheoretische opvattingen' (ibid., 49).

Onderzoekers

- Onderzoekers mogen zelf beslissen welke onderzoek ze willen verrichten, met wie ze samenwerken en waar ze publiceren. Dit laat onverlet dat dit onderzoek moet passen in de onderzoeksagenda van het instituut of de faculteit en dat onderzoekers ten allen tijde bereid moeten zijn tot uitleg over onderzoeksthema's of samenwerkingen die ethisch gevoelig liggen.
- Als onderzoekers zich mengen in het publieke debat, bijvoorbeeld op tv of via sociale media, dienen ze zich af te vragen, en waar mogelijk uit te leggen, in welke hoedanigheid (onderzoeker, burger) ze aan het woord zijn.

Studenten, docenten, onderzoekers

- Studenten en medewerkers dienen ethische en professionele normen van wetenschapsbeoefening zoals vastgelegd in de Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit te respecteren én te accepteren dat ze op overschrijding van deze normen kunnen worden aangesproken.
- Elk standpunt van docenten, collega's of externe sprekers mag aan wetenschappelijke standaarden worden getoetst, op grond van argumenten en zonder te vervallen in *ad hominem* beschuldigingen. Het *cancelen* van controversiële sprekers is met dit principe in tegenspraak.
- Studenten en medewerkers hebben het recht protest aan te tekenen tegen het beleid van de universiteit. Voor zover dit protest plaatsvindt op de campus van de universiteit, dienen de universitaire huisregels in acht te worden genomen.

Bestuurders¹⁸

- Bestuurders hebben tot taak de academische vrijheid van studenten en medewerkers te beschermen en te bevorderen.
- Dit betekent onder andere dat zij zich als bestuurders niet inhoudelijk mengen in wetenschappelijke discussies en zich nooit publiek distantiëren van het werk van een collega, ook niet als daarop door anderen wordt aangedrongen.
- Veeleer doen zij hun best het wetenschappelijk gesprek gaande te houden door academische gedachteswisseling (ook tussen collega's die het onderling oneens zijn) zo goed mogelijk te faciliteren.
- Bestuurders dienen zich voortdurend af te vragen in hoeverre universitair beleid een inbreuk vormt op de academische vrijheid en in hoeverre deze inbreuk gerechtvaardigd is. Dit vraagt om een weging van waarden en belangen waarin, waar nodig, medewerkers en studenten actief worden betrokken.
- Last but not least kunnen bestuurders de academische vrijheid bevorderen door paal en perk te stellen aan een werkdruk die deze vrijheid van binnenuit uitholt.

¹⁸ Onder dit kopje scharen we allereerst het College van Bestuur en de faculteitsbesturen, maar in het verlengde daarvan, voor zover van toepassing, ook instituutdirecteuren en afdelings- of departementsvoorzitters.

Beleidsmedewerkers

- Beleidsmedewerkers dragen bij aan de invulling van de verantwoordelijkheid die bestuurders hebben om de academische vrijheid van studenten en medewerkers te beschermen en te bevorderen.
- Dit betekent onder andere dat zij zich bij de ontwikkeling en uitvoering van beleid voortdurend dienen af te vragen in hoeverre dit beleid de academische vrijheid (ontoelaatbaar) beperkt – en dat zij de vrijheid hebben bestuurders hierover te adviseren.

Als de universiteit een *praesidium libertatis* wil zijn, vergt dit dus iets van de hele universitaire gemeenschap. De academische vrijheid kan slechts gedijen als iedereen bereid is verantwoordelijkheid te nemen voor een cultuur waarin studenten en medewerkers zich in vrijheid aan onderwijs en onderzoek kunnen wijden.

Universiteit
Leiden